

تاریخ فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی از منظر قرآن کریم

فرامرز زاهری^{۱*}، مرجان زاهدیان^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی

Faramarz.zaherii@gmail.com

* آدرس پست الکترونیک نویسنده نویسنده مسئول

۲- دکتری تکنولوژی آموزشی دانشگاه تربیت مدرس

marjan.zahedian@gmail.com

چکیده

یکی از مهمترین نهادهایی که در هر جامعه ای بسیار تاثیرگذار می باشد، آموزش و پرورش و بطور کلی تعلیم و تربیت می باشد. از آنجایی که فرهنگ و رسوم ما آمیخته به عقاید ناب اسلامی می باشد، تعلیم و تربیت اسلامی برای جامعه ما بسیار حائز اهمیت می باشد. به همین منظور از دیدگاه قرآن کریم به بررسی تاریخ فلسفه، مبانی و اصول تعلیم و تربیت اسلامی بپردازیم. روش تحقیق مقاله حاضر از نوع کتابخانه ای می باشد. در این مقاله سعی شد تا مبانی و اصول تعلیم و تربیت و همچنین تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت از دید قرآن بیان گردد. همچنین اشاره شد که مصداق هر یک در قرآن کدام است. هر یک از افرادی که با تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان سروکار دارند و بالاخص در جامعه اسلامی به این امر مبادرت می ورزند باید از مبانی و اصول آن آگاه باشند و مهمتر از آن با تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت نیز آشنایی داشته باشند چرا که یکی از شروط موفقیت در هر کاری آگاهی از تاریخ و سرگذشت آن می باشد و با الهام گرفتن از آن درک صحیحی از چالش ها و پیچ و خم های مسیر پیش رو داشته باشیم.

واژگان کلیدی: تعلیم و تربیت اسلامی، فلسفه، تاریخ، قرآن.

۱- مقدمه

هر چند واژه «تربیت» در قرآن به کار نرفته، و از ریشه آن فقط دو بار به معنای تربیت انسان در تمام قرآن آمده است (یکی به شکل فعل ماضی و دیگری در قالب فعل جحد) ولی واژه هایی همچون «تطهیر» و «تزکیه»، «هدایت» فراوان در قرآن به کار رفته اند که بیانگر کاربست قرآن در عرصه تربیت انسانی اند. شهید مطهری بر این باور است که قرآن غذای روح است و بر این اساس، دل انسان را مورد خطاب قرار می دهد و می خواهد آن را با آیات خود صیقل بزند و تصفیه کند و به هیجان درآورد؛ چنان که داستان زندگی پیامبر گواه این امر است؛ زیرا آن حضرت تنها با سلاح قرآن قیام کرد و همین قرآن برای او همه چیز بود و توانست در اندک زمانی، تحوّل عظیمی در جهان ایجاد کند. به نظر می رسد قرآن با حوزه تعلیم و تربیت بیش از دیگر رشته های علمی (علوم انسانی) ارتباط دارد.

تعلیم و تربیت یکی از نیازهای ضروری انسان ها برای قرار گرفتن در مسیر صحیح زندگی است. تحقق هدف آفرینش انسان تنها در پرتو تعلیم و تربیت میسر است. به این منظور خداوند متعال انسان را به نیروی عقل و ابزار معرفت تجهیز کرده پیامبرانی را با دلیل روشن و احکام و قوانین محکم برانگیخت و رسالت تعلیم و تربیت انسان را به آنان سپرد (صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷). اولین شرط هماهنگی فعالیت های تربیتی، داشتن هدف و مقصد است که باید برنامه ها و فعالیت های مربوط را هدایت کند. لازم است هدف غایی تعلیم و تربیت به طور کلی و به ویژه برای افرادی که در تنظیم برنامه های مربوطه نقشی بر عهده دارند روشن باشد و هدف تربیت افراد در هر یک از مراحل رشد نیز به صراحت تعیین و به مریبان اعلام گردد. تعیین اهداف واسطه ای برای نیل به هدف های غایی نیز علاوه بر اینکه وسیله مناسبی برای ایجاد هماهنگی لازم در فعالیت هاست، شرط امکان ارزشیابی

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
مدیریت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

نتایج فعالیت‌ها نیز می‌باشد. اگرچه تعیین هدف‌های غایی و واسطه‌ای گرچه لازم است، ولی کافی نیست. علاوه بر آن باید روش‌هایی که در هر موقعیت تربیتی با توجه به موضوع خاص مورد تربیت و مقتضیات محیط و با در نظر گرفتن هدف‌ها، نیاز است مشخص باشد تا کوشش‌هایی که بدین منظور صورت می‌گیرد، از صورت تصادفی را پراکنده خارج شود (شکوهی، ۱۳۸۷). به همین منظور برای ارائه طرحی نو برای نظام آموزش و پرورش جامعه خویش و رهایی از حصار فلسفه‌های تربیتی وارداتی فرنگی، چاره‌ای جز بازگشت به میراث غنی و اصیل تعلیم و تربیت اسلامی نیست. هرچند به تبعیت از رهنمودهای قرآن و سنت، ضمن دوری از پذیرش غیر محققانه و نا منتقدانه دستاوردهای گذشتگان، چشم و گوش خود را بر دستاوردهای علمی نبسته، بلکه باید با تکیه بر عیار عقل، برهان و منطق، بر اساس حق محوری و حق‌پذیری به سوی کشف و خلق اندیشه‌ها و نظریه‌های نو حرکت کنیم (بهشتی، ۱۳۹۰).

گرچه قرآن کریم در موضوعات متعدد علمی سخن گفته و حتی مسائل عقلی صرف، در آن آمده است، ولی نمی‌توان قرآن را به نام یکی از دانش‌ها تعبیر کرد و گفت، مثلاً کتاب اقتصاد یا حقوق؛ چراکه شأن قرآن و فلسفه نزول آن اقتضای بیان تفصیلی دانش‌های علمی را ندارد تا پذیرای چنین تعبیراتی باشد. اما تعلیم و تربیت انسان چیزی است که با شأن قرآن همخوانی دارد و شاید بتوان مدعی شد که مهم‌ترین فلسفه نزول قرآن پرورش روحی و معنوی افراد بشر است؛ زیرا فلسفه نزول قرآن نمی‌تواند جدایی از فلسفه بعثت پیامبر اکرم (ص) باشد. خداوند در آیات متعدد قرآن، هدف و فلسفه رسالت پیامبر را تعلیم و تربیت معرفی کرده است. بنابراین، ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت روشن است و می‌توان ادعا کرد که تمام احکام و دستورات اسلام، مربوط به تعلیم و تربیت انسان است و هدف از تشریح آن پرورش افراد بشر و سوق دادن آنها به کمالات روحی و معنوی، که پیامبر به عنوان مجری این برنامه فرستاده شده‌اند. از جمله اهداف مهم تحقیق عبارتند از: آیا زبان قرآن ارتباطی با تعلیم و تربیت دارد و اگر ارتباط دارد، رابطه آن دو چگونه است؟ آیا می‌توان مباحث کلیدی، مانند مبانی، اصول، اهداف و روش‌های تعلیم و تربیت را از قرآن استخراج کرد؟ آیا قرآن در زمینه ابعاد و مراحل تعلیم و تربیت سخنی ارائه کرده است؟

هر یک از رویکردهای مدرنیسم و پست مدرنیسم، نارسایی‌های متعددی اغلب در مبانی نظری و مفروضه‌های بنیادین دارند. بنابراین، هر کدام از آنها در ایجاد جریان‌های بحران‌زا در جهان معاصر نقش دارند. اما رویکرد تربیت اسلامی ضمن سازگاری با اهداف و آرمان‌های مثبت و متعالی جهان واحد، سلامتی فرایند جهانی شدن را تضمین کرده، قابلیت پاسخگویی به بحران‌ها و چالش‌های مربوط به جهانی شدن را دارد. اگر تربیت دینی بتواند از نظر محتوا، اجرا و روش‌ها با نیازهای جدید کودکان و نوجوانان منطبق شود و با خود نوآوری و تازگی به همراه داشته باشد، گام موثری برای جذب نسل جوان به دین و دینداری خواهد برداشت (تقوی نسب و همکاران، ۱۳۸۸).

۱-۱- بیان مساله

تربیت اساسی‌ترین و ضروری‌ترین و ابتدایی‌ترین نیاز بشر است. قرآن منشور تربیتی ملل اسلامی و سرشار از روش‌ها و منش‌های سازنده فردی و اجتماعی است و تفکر در آیات نورانی قرآن و عمل به قوانین دقیق آن سعادت را به ارمان می‌آورد. داشتن شناخت کافی از رویکردی که قرآن کریم در رابطه با تعلیم و تربیت دارد و همچنین آگاهی از تاریخ و فلسفه آن با وجود تأکیدات بسیار قرآن درباره عبرت گرفتن از تاریخ می‌تواند ما را در مسیر دستیابی به اهداف تعلیم و تربیت یاری رساند. در این مقاله برآن شدیم تا با تبیین تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن و همچنین مشخص ساختن اصول و مبانی آن معلمان و مربیان را در این امر خطیر یاری دهیم.

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
مدیریت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

۲- یافته ها

۱. چگونگی ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت:

پس از تبیین رابطه زبان قرآن با تعلیم و تربیت، لازم است چگونگی ارتباط آن دو روشن شود و معلوم گردد که چه نوع رابطه‌ای میان آن دو برقرار است. پیش از پرداختن به موضوع، توجه به این نکته ضروری می‌نماید که وقتی در باب ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت بحث می‌شود، منظور تعلیم و تربیت اسلامی است که بیشتر به پرورش جنبه معنوی انسان توجه دارد، نه دانش آموزش و پرورش رایج در دانشگاه‌ها؛ زیرا دانش تعلیم و تربیت، یعنی علوم تربیتی، با رشته‌های گوناگونی که دارد بسیار وسیع است و تعلیم و تربیت اسلامی می‌تواند یکی از گرایش‌های آن باشد. از این رو، در این نوشتار، در صدد تعیین نوع رابطه زبان قرآن با تعلیم و تربیت اسلامی هستیم. در زمینه چگونگی ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت و اینکه چه نوع رابطه‌ای میان آن دو وجود دارد، از چند جهت می‌توان سخن گفت: تعامل زبان قرآن با تعلیم و تربیت در جهت پرورش استعدادهای نهفته در درون انسان؛ هماهنگی آن دو در رشد روحی و معنوی انسان؛ مساعدت قرآن به تعلیم و تربیت در استنباط عناصر اصلی آن مانند مبادی عام، مبانی، اهداف، اصول و شیوه‌های آموزش و پرورش؛ تأثیر برجسته زبان قرآن در فرایند تعلیم و تربیت در گذشته و حال و آینده؛ برنامه‌ریزی تعلیم و تربیت بر اساس محوریت قرآن برای آینده نظام آموزشی و تربیتی جامعه؛ جهت‌دهی قرآن به تعلیم و تربیت به لحاظ محتوا و غنابخشی آن؛ توجه قرآن به ابعاد تعلیم و تربیت همچون بعد دینی، اخلاقی، عبادی، عاطفی، اجتماعی و امثال آن و سرانجام، قرآن به عنوان پشتوانه فکری و منبع اصلی استخراج مفاهیم کلیدی تعلیم و تربیت اسلامی. آنچه مسلم است اینکه قرآن کریم یکی از منابع مهم و

اصلی در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی به شمار می‌آید و همه فرقه‌های مسلمان بر صحت، سلامت و حجیت آن اتفاق نظر دارند. دقت در سوره‌ها و آیات قرآن به خوبی روشن می‌سازد که زبان قرآن، زبان آموختن و پرورش انسان است. از این رو، قرآن درباره علم و تعلیم و عالمان و نیز تزکیه نفوس، تقوا، عبادت و دعا، تشویق و تنبیه و مطالبی از این قبیل، فراوان سخن گفته و همگان را به فراگیری و تحصیل آن دعوت کرده است. روشن است که تعلیم و تربیت اسلامی جز تبیین مفاهیم در این زمینه و ارائه راه کارهایی برای تحصیل ارزش‌های دینی در قالب این مفاهیم، چیز دیگری نمی‌تواند باشد. این نوشتار به نوبه خود، درصدد است تا ضمن اشاره به گونه‌های زبان قرآن، به تبیین رابطه آن با حوزه تعلیم و تربیت بپردازد و بعضی از جنبه‌های پنهان آن را آشکار سازد. بر این اساس، مفهوم‌شناسی زبان، زبان قرآن، جنبه‌های گوناگون زبان قرآن، ارتباط زبان قرآن با تعلیم و تربیت و استنباط مفاهیم کلیدی تعلیم و تربیت از قرآن مورد بحث قرار می‌گیرد (باقری، ۱۳۸۰).

۲. بررسی تعلیم و تربیت از دیدگاه قرآن کریم:

در بیان اهمیت تعلیم و تربیت همین بس که خداوند در آیات بسیاری خود را رب موجودات دانسته و پس از مقام الهیوت به ربوبیت و پروردگاری خویش بر جهانیان اشاره می‌کند. در آیه ۱۲۹ و ۱۵۱ سوره بقره مقام تربیت و رشد انسان‌ها را به عنوان وظیفه پیامبران و هدف بلند ایشان می‌شمارد و تزکیه به معنای رها سازی شخص از عناصر بازدارنده برای دستیابی به مواد و نابع نمو و رشد را از اصول دعوت و وظایف یکایک پیامبران می‌شمارد. انسان موضوع تربیت و یکی از اساسی‌ترین موضوعات مطالعاتی این علم محسوب می‌شود. چرا که تربیت را فراهم آوردن زمینه برای پرورش دادن و به فعلیت رساندن تمام استعدادهایی می‌داند که خداوند به صورت بالقوه در نهاد او به ودیعه نهاده است. این انسان تنها به وسیله کسی می‌تواند به درستی شناسانده شود و سپس تربیت گردد که خود خالق اوست. لذا بهترین منبع مطالعه‌ی انسان و علم انسان شناسی منابع متصل به وحی الهی، یعنی قرآن و روایات می‌باشد. در منابع اسلامی به این نکته مهم تذکر داده شده زمام تربیت انسان باید به دست کسی باشد که از رمز و راز او و زوایای آشکار و پنهان و ابعاد مختلف وجودی اش، حتی از خود آدمی آگاه تر است.

۳. برخی علل بررسی اهمیت تعلیم و تربیت از نظر قرآن:

الف) رشد فرد: تعلیم و تربیت صحیح می‌تواند فرد را به اوج ارزش‌ها برساند و اگر اشتباه انجام شود او را به سقوط بکشاند چنانکه در سوره مبارکه نحل آیه ۷۸ می‌فرماید: و خداوند شما را از شکم مادران بیرون آورد در حالیکه هیچ نمی‌دانستید و برای شما

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

گوشی و دیدگان و دلها قرار داد ناشکر گزار باشید.

ب) رشد اجتماع: مشخصه یک جامعه سالم و رشد یافته نظام تعلیم و تربیتی زنده و مترقی است که انسان‌هایی آزاده و مستقل، خلاق و تلاشگر می‌سازد.

ج) طبیعت انسان: در سوره مبارکه شمس آیه 7 می‌فرماید: سوگند به نفس و آنکه او را متعادل و موزون بیاراست و خیر و شرش را به آن الهام کرد که به حقیقت هر کس آن را تزکیه کند به رستگاری رسد و هر کس آن را بیالاید زیانکار شود.

۴. نسبت تعلیم و تربیت در قرآن:

پژوهنده در آیات قرآنی به وضوح و روشنی در می‌یابد که قرآن کریم، از میان دو دیدگاه پیش گفته، به دیدگاه دوم باور دارد. بدین معنا که از یک سو تعلیم و تربیت را دو حوزه و فرآیند قابل تفکیک و بازشناسی از یکدیگر می‌داند، اما از سوی دیگر بر آن است که آن دو در بسیاری از موارد همنشین اند (باقری، ۱۳۸۰).

مبانی تعلیم و تربیت

واژه «مبنا» در لغت، به معنای بنیاد، شالوده، محل بنای چیزی و امثال آن آمده است که پایه و اساس چیز دیگری قرار می‌گیرد. در باب اندیشه و نظر، که مهم تر از امور مادی و فیزیکی است، محورهای بنیادین و اساسی که نظریات فرعی بر آن مبتنی است، مبانی نظری و فکری محسوب می‌شود. «مبنا» در حقیقت عبارت از همان هست‌ها و واقعیت‌هایی است که در حوزه هستی‌شناسی و انسان‌شناسی بررسی می‌شود و زیربنای نظریات علمی قرار می‌گیرد و بر اساس آن، اصول و قواعد فرعی استنباط می‌گردند. برای نمونه، حجیت خبر واحد در بحث اصول، اگر مبنا باشد، در مسائل فقهی بر اساس آن فتوا خواهد داد. در حوزه تعلیم و تربیت نیز همین مفهوم از «مبنا» مورد نظر است و بر این اساس، اندیشه‌های بنیادین، کلی و ثابت انسان در حوزه تعلیم و تربیت، که برخاسته از دیدگاه‌های هستی‌شناسی و انسان‌شناختی او هستند، مبانی آموزشی و تربیتی وی را تشکیل می‌دهند. به عبارت دیگر، مبانی تعلیم و تربیت، مفهوم توصیفی از هست‌ها و واقعیت‌هایی است که منشأ انتزاع اصول تعلیم و تربیت قرار می‌گیرد. از این رو، مبانی تعلیم و تربیت با نظر به اندیشه‌ها و حوزه مطالعاتی انسان نسبت به مبادی عام آموزش و پرورش، متعدد است. اگر نظریه پرداز در باب تعلیم و تربیت، فطرت الهی برای انسان قایل باشد، مبانی، اصول و روش‌هایی ارائه خواهد داد که با خواست فطری فراگیر و مترقی متناسب باشد (مطهری، ۱۳۷۲).

بنابراین، نمی‌توان در باب تعلیم و تربیت، از مبانیی واحد سخن گفت، بلکه تعلیم و تربیت دارای مبانی متعددی خواهد بود که می‌توان آنها را به مبانی فلسفی، علمی، انسان‌شناسی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، دین‌شناختی و امثال آن تقسیم کرد و هر کدام را در حوزه مطالعاتی خاص خود مورد بررسی قرار داد.

اصول تعلیم و تربیت

«اصل» در لغت، به معنای ریشه، بُن، منبع، منشأ، بنیان و امثال آن آمده است. راغب اصفهانی در مفردات الفاظ قرآن می‌نویسد: اصل هر چیز ریشه و پایه آن است. در قرآن نیز «اصل» به همین معنا به کار رفته است: «أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَ فَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» ریشه آن (درخت) ثابت (در زمین) و شاخه آن در آسمان است. «اصل» در اصطلاح نیز قریب به همین معنا به کار می‌رود. که عبارت است از: قواعد و معیارهای کلی به دست آمده از مبانی هر علم که راه و روش اجرای تحقیق و ترویج آن علم را تعیین می‌کند؛ بدین معنا که اصول مورد نظر در تمام مراحل تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، انتقال و هرگونه فعالیت علمی کاربردی مربوط به حوزه خاص علمی مورد توجه قرار گیرد و از آن عدول نشود (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴).

در حوزه تعلیم و تربیت نیز منظور از «اصل» یک سلسله بایدها و نبایدهای کلی و حاکم بر روند آموزش و پرورش است که نحوه اجرای فعالیت‌های آموزشی و تربیتی را معین می‌کند. این قواعد بر اساس مبانی و متناسب با ظرفیت‌های وجودی انسان، انتخاب و برای دستیابی به اهداف مورد نظر، به کار گرفته می‌شوند که مهم‌ترین کارکرد آن، تعیین روش‌های تربیتی است. بنابراین، اصول تعلیم و تربیت از ویژگی‌های چندی برخوردارند: اولاً، اصل یک امر انتزاعی است، نه عینی و با توجه به مبانی تعلیم و تربیت انتزاع می‌شود. ثانیاً، اصل ماهیت‌هنجاری دارد؛ بدین معنا که اصول تربیت متضمن ارزش‌گذاری متناسب با مبانی پذیرفته شده

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

در تعلیم و تربیت و هدف‌های موردنظر است. ثالثاً، اصل بر تعیین روش‌ها حاکم است و به انتخاب شیوه‌ای متناسب با اهداف و مبانی تربیتی کمک می‌کند.

گسست‌های تعلیم و تربیت

گسست ماهوی تعلیم و تربیت مهم‌ترین خاستگاه و ریشه جداانگاری تعلیم و تربیت از منظر قرآن را می‌توان در دوگانگی هویت و چیستی آن دو سراغ گرفت. رهیافت به این دوگانگی از چند راه میسر است:

الف) دوگانگی مفاهیم تربیتی و تعلیمی در قرآن: قرآن کریم برای بیان واقعیتی به نام آموزش و نیز واقعیت دیگری به نام تربیت، دو عنوان و واژه مستقل برگزیده و به کار بسته است؛ زیرا از دانش طلبی و دانش آموزی، همواره با واژه «تعلیم»، «تعلّم» و مشتقات آن و از تربیت کردن، گاه با واژه «رب» و گاه با واژه «تزکیه» و سایر مشتقات آن یاد کرده است. بدین معنا که هر جا مقصود، تربیت تمامی ابعاد و نیروهای انسانی، در دو بعد مادی و معنوی، جسمی و روحی، بوده است، قرآن کریم واژه «رب» را به کار بسته است؛ مانند آن موارد که سخن از تربیت الهی، تربیت پدر و مادر و یا تربیت فرمانروایان امور و یا مالک و صاحب چیزی در میان است. اما در آن موارد که مراد و مقصود، تربیت و شکوفا ساختن نیروهای معنوی انسان هاست، از واژه «تزکیه» سود جسته است؛ مانند تربیت پیامبران الهی و کارکرد تربیتی معارف قرآن و کتاب‌های آسمانی و یا موارد خودتربیتی انسان، به معنای تصمیم و اراده‌وی بر پاک‌سازی جان از رذایل و ناپاکی‌ها. هر چند واژه‌های قرآنی دیگری چون رشد، هدایت، شفاء، تقوا، تهذیب، انبات، صنع، اصلاح، تطهیر و... را نیز می‌توان به نوعی ناظر بر تربیت مورد نظر قرآن محسوب داشت، اما هیچ‌یک به پیمانانه تزکیه، ناظر و متمرکز بر روی تربیت دلخواه قرآن، به مفهوم فراهم‌سازی بستر و زمینه رشد و شکوفایی کیش‌ها و گرایش‌های مثبت معنوی و متعالی انسانی نیست. گذشته از تأمل در معنا و مفهوم تزکیه که بعداً بدان پرداخته می‌شود، از جمله ادله‌ای که برای اثبات جایگاه محوری تزکیه در میان سایر مفاهیم تربیتی قرآن می‌توان برشمرد، دو چیز است:

۱. از تأمل در واژه‌های تربیتی و آیاتی که سیمای انسان رشد یافته و تکامل یافته از جنبه استعداد و نیروهای معنوی را ترسیم می‌کند، به این رهیافت نایل می‌آییم که سایر واژه‌هایی که در ادبیات قرآنی حامل بار تربیتی هستند، چهره‌متری در حال شدن و روندگی در مسیر کمال‌یابی و تربیت‌پذیری را تصویر می‌کنند، حال آنکه دست یافتن به مقام تزکیه، ترسیم‌کننده سیمای انسان باریافته به قله کمال و ستیغ تربیت یافتگی است. ۲. دلیل دیگر آن است که فرآیند رسالت پیامبران و مهم‌ترین کار ویژه آنان در قرآن، تعلیم و تزکیه آدمیان معرفی شده است (ساجدی، ۱۳۸۳).

ب) گسست مفهومی تعلیم و تزکیه: آنچه از لغت، اصطلاح‌اندیشمندان علوم تربیتی و آموزشی، عرف اهل زبان و کاربردهای قرآنی بر می‌آید، نشان‌دهنده آن است که تعلیم و تزکیه دست‌کم در دو ساحت، گسست و جدایی دارد. تعلیم و تعلم در ذات خود، حامل مفهوم اثباتی و به معنای افزایش چیزی بر ذهن و نیروی عقلانی و ادراکی آدمی است، حال آنکه تزکیه، بیشتر و یا همواره، معنا و مفهوم سلبی را بازگو می‌کند؛ چه تزکیه در قرآن، بدان‌سان که قرآن پژوهان و زبان‌شناسان گفته‌اند، به یکی از سه معنا به کار رفته است: رشد و نمو، مقدار معینی از مال که برای مساکین پرداخت می‌شود، و پاکی نفس انسانی. اما این هر سه معنا به یک چیز بر می‌گردد و آن، رشد و نمو است (سیوطی، ۱۳۶۳).

ج) قبض و بسط تعلیم و تربیت: بر اساس آموزه‌های قرآنی، تزکیه و تربیت معنوی، مرتبت و مقامی است دایر بین نفی و اثبات که انسان یا بدان مرتبت نایل می‌شود و یا نمی‌شود. چنان نیست که فردی تنها بهره‌ای اندک از آن را داشته باشد و فرد دیگر بهره‌افزوتر، آن گونه که صفت تقوا چنین است. در این نگاه، انسان‌ها به دو گروه تزکیه‌شدگان و تزکیه‌ناشدگان قابل تقسیم و گروه‌بندی هستند. آن دسته از کسانی که خود را به آرایه تزکیه آراسته‌اند، به نیکوترین ساختار و منزلت «احسن تقویم» (تین/۴) دست یافته‌اند و آنان که از رسیدن به این مقام و مرتبت فرو مانده‌اند، در «اسفل سافلین» (تین/۵) اند. اما علم و تعلیم یافتگان چنان نیستند؛ علم خود مقوله‌ای ذو مراتب و تشکیک‌پذیر است. به دنبال آن، تعلیم و آموزش نیز دارای مراتب و قابل محاسبات کمی است. از این سبب در ادبیات قرآن کریم، از فزونی و یا اندک بودن دانش سخن گفته شده و علم و آگاهی، در قلمرو محاسبات کمی و اندازه‌گیری جای داده شده است. خداوند به هنگام مقایسه دانش انسان و خدا، آگاهی انسان را ناچیز و اندک برشمرده

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
مديريت آموزش و پرورش شهرستان ميناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

است (ساجدی، ۱۳۸۳).

گسست قلمروهای تعلیم و تربیت

آنچه در وجود انسان بستر و زمینه دانش‌پذیری را فراهم می‌آورد، نیروی ادراکی و یا به دیگر سخن، عقل و ذهن آدمی است. ولی استعدادهایی که با تربیت و تزکیه مواجه است، تمامی نیروهایی است که از آنها با عنوان گرایش‌های تعالی‌خواه، فطرت‌الهی، سرشت‌خدا آشنا و یا نفس و تمام هویت انسان یاد می‌شود. از این رو، در خطاب‌های قرآنی، برای تزکیه و تربیت معنوی، همواره از رشد و تعالی نفس از راه زدودن و برطرف ساختن موانع سخن به میان آمده است، چندان که هر جا سخن از تزکیه است، سخن از نفس و پیراستن و بالندگی آن است (گلی زواره، ۱۳۸۰).

گسست عوامل و اسباب تعلیم و تربیت

یکی دیگر از عرض‌های گسست تعلیم و تربیت، حوزه اسباب و عوامل تربیتی و تعلیمی است، چرا که قرآن پاره‌ای از عوامل و اسباب را در شمار عوامل تزکیه و تربیت انسان برشمرده است که این دسته از عوامل را به شکل معمول و متعارف، نمی‌توان از اسباب دانش‌طلبی محسوب داشت؛ عواملی چون صدقه دادن مال، برپا داشتن نماز، رعایت و پاسداشت احکام خانواده است (مشایخی، ۱۳۸۱).

گسست روش‌های تعلیم و تربیت

تعلیم و تربیت را در شیوه‌های تعلیمی و تربیتی نیز می‌توان دوگانه و متفاوت دریافت. رهیافت روشن‌تر به این تفاوت، با نگاه از منظر برونزا بودن تمامی گونه‌های علم و دانش انسان‌ها و درونزایی تعلیم و تزکیه میسر است؛ بدین معنا که تقسیم‌دانش بر دو گونه ضروری و اکتسابی و تعیین مصادیق هر یک، از دیر زمان جای‌گفتگو و معرکه‌آرای اندیشمندان و فیلسوفان مسلمان و غیر مسلمان بوده است. لکن پژوهنده در آیات قرآنی، به سهولت می‌تواند دریابد که تعلیم و فراگیری دانش، فرآیندی است که از بیرون به انسان تزریق می‌شود. این ساز و کار و قانون مندی، حتی شامل آنچه که خودآگاهی پیامبرانه نامیده می‌شود و نیز آگاهی‌های پیشینی و معرفت‌های فطری انسان نیز می‌شود، زیرا آن دو، عطیه و موهبتی از ورای خواست و اراده انسان معرفی می‌گردد که در قلب نبی سرازیر و یا به وسیله آموزگار غیبی بدو آموخته می‌شود (گلی زواره، ۱۳۸۰).

گسست فرایندهای تعلیم و تزکیه

برآیند تربیت و تزکیه جان، عبور از آلودگی، خمود، خواب و غفلت نیروهای تعالی‌خواه و کمال‌جوی انسانی است؛ (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا* وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا) (شمس/۹ و ۱۰) ولی فرآیند و بازخورد مستقیم و بلاواسطه آموزش، کشف و رسیدن به افق‌های جدید و تازه‌ای از شناخت‌ها و رستن از جهل و نادانی است؛ (وَيَعْلَمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ). تعلیم و تعلم، نه تنها الزاماً به تربیت و پیرایش از آلودگی و عبور از آلودگی، خمود، خواب و غفلت نیروهای تعالی‌خواه و کمال‌جوی انسانی نمی‌انجامد که گاه خود، مانع و حجاب‌جان می‌گردد (بقره/۱۵۱).

کاربرد نمادهای تعلیم و تربیت

گویا بر اساس آنچه تاکنون در تمایز و عرصه‌های جدایی‌تعلیم و تربیت آوردیم، در آن شمار از آیات قرآن که تعلیم و تزکیه در یک آیه و پشت سر هم قرار گرفته است، از نمادهای جداکننده (واو عطف) که نمایانگر تغایر و دوگانگی «معطوف» (تزکیه) و «معطوف علیه» (تعلیم) می‌باشد، استفاده شده است مانند؛ (كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَ... (بقره/۱۵۱) (لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...) (بی‌آنکه به تبیین چرایی و راز تقدم تزکیه در برخی از این آیات و تعلیم در برخی دیگر بپردازیم) آنچه آشکار و شاهد مدعاست، این است که تعلیم و تربیت، دو حقیقت جدا از هم تصویر شده، به گونه‌ای که هر یک بدون دیگری قابل دریافت و تصور است. از همین رو، از نماد جداکننده و مغایر نما استفاده شده است تا نشان دهد تعلیم و تزکیه متفاوت و جدای از یکدیگر هستند (آل عمران/۱۶۴).

پیوست‌های تعلیم و تربیت

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
معاونت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

پیوست مفهومی: تربیت و دانش، هر دو، در ارائه مفهوم فزونی بخشی به مربی و متعلم شریک اند. هر چند بدان سان که گذشت فزونی بخشی دانش از رهگذر فراهم آوری زمینه برای ادراک و گشایش نیروی ذهنی و عقلانی انسان میسر می‌گردد و فزون بخشی تزکیه نیز از راه پیراستن و برطرف ساختن موانع از سر راه استعدادها و نیروهای بالقوه مربی قابل دسترسی است، اما فرجام و نتیجه هر دو، یکی است و آن اینکه تعلیم و تزکیه به رشد و بالندگی نیروها و استعدادهای انسانی می‌انجامد. نمونه‌های قرآنی این بخش را می‌توان در بحث استعدادهای تعلیمی و تربیتی که پیشتر آوردیم، مشاهده کرد.

پیوست مبنایی نگرش: هر مکتب فکری و تربیتی به هستی و انسان، در اندیشه و نظام تعلیمی و تربیتی آن مکتب اثرگذار است و فرآیند نظام آموزشی و تربیتی آن مکتب را سمت و سو می‌بخشد. از این روی است که انسان شناختی و دریافت امکان و ناامکانی تغییر و تربیت پذیری انسان، میزان و ظرفیت‌های این تأثیر پذیری، ابزار و عوامل آن، از مهم‌ترین موضوعات فلسفه تربیت و تعلیم انسانهاست. تمامی آیات قرآنی که در آنها از دستور و فرمان بر تزکیه و خودآرایی تربیتی سخن به میان آمده است، و نیز آن شمار از آیات شریفه که امکاناتی چون گوش، چشم و قلب را برای افزایش دانش و آگاهی یادآور می‌شود، همزمان، امکان تغییر پذیری تربیتی و علمی انسان و نیز ابزارها و ظرفیت‌های انسان‌ها را باز می‌گوید.

پیوست روشی تعلیم و تربیت: الف) مربی و متعلم محوری در فهم نگاه و نظریه قرآن در این باره که از میان عناصر و مؤلفه‌های سه‌گانه معلم، متعلم و شیوه تعلیم و نیز مربی، مربی و شیوه تربیت، کدام یک نقش محوری و بنیادین دارد، می‌باید بین نظام تربیتی و تعلیمی قرآن تفاوت قائل شد. بدین معنا که در فهم و دریافت نظام تربیتی اسلام، نوعی وفاق و هم‌آوایی در میان متفکران مسلمان و اندیشمندان علوم اخلاقی و تربیتی وجود دارد مبنی بر اینکه نظام تربیتی قرآن، نظام مربی محور است (مشایخی، ۱۳۸۱).

مجرای مشترک تربیت و دانش: دانش و تربیت از مجاری مشترک نیز برخوردارند. قرآن کریم گونه ویژه‌ای از تربیت و نیز گونه‌ای از دانش را موهبتی می‌شمارد. درباره تربیت اعطایی می‌گوید: (وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ) (نور/۲۱) (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمُ تَطْهِيرًا) (احزاب/۳۳) در نصوص روایی نیز از تربیت موهبتی و خدادادی سخن رفته است. پیامبر اکرم میفرمایند: «أَدَبِي رَتِي فَأَحْسِن تَأْدِيبِي» «خدای من مرا تربیت کرد و نیکو پرورش داد».

کارکرد تربیتی تعلیم

در پگاه آفرینش انسان و آن‌گاه که خداوند خواست تا آدم را خلیفه و جانشین خویش در زمین قرار دهد، می‌باید سازماندهی او برای این کار فراهم می‌آمد، چه در غیر آن، همان سان که فرشتگان اعلام داشتند، شایستگی خلافت الهی در آدم وجود نداشت. تدبیر الهی به آدم به عنوان نخستین مرحله و گام آغازین «اسماء» برای این فرآیند، آن گونه که از آیات قرآن بر می‌آید، تعلیم و آموختن علم آماده سازی آدم برای خلافت الهی بود (مشایخی، ۱۳۸۱).

فرایند مشترک دانش و تربیت

ساختن انسان، جامعه و تمدن کمال‌گرا و همواره پویا، از اهداف تربیت و تعلیم اسلامی است. کمال مطلوب انسانی در بارور شدن نیروی عقلانی (علم آموزی) و رشد گرایش‌های معنوی او (تربیت) میسر است. از این رو در قرآن کریم، تعلیم و تربیت (تزکیه) در کنار هم آمده است، هر چند گاهی تعلیم بر تزکیه مقدم می‌شود و گاهی تزکیه بر تعلیم (مصباح، ۱۳۸۴).

استنباط مفاهیم کلیدی تعلیم و تربیت از قرآن

نظر به ارتباط عمیق زبان قرآن با تعلیم و تربیت اسلامی، می‌توان گفت: قرآن کریم مهم‌ترین منبع استنباط عناصر اصلی نظام آموزش و پرورش است و مفاهیم کلیدی حوزه تعلیم و تربیت را باید از آن استخراج کرد. البته این کار نیازمند مطالعات دقیق و کارشناسانه در حوزه علوم قرآن و رشته تعلیم و تربیت است تا بتوان گام‌های مؤثرتری در این زمینه برداشت (مشایخی، ۱۳۸۱).

هشتمین همایش ملی تازه‌های روانشناسی مثبت

وزارت آموزش و پرورش
اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان
مدیریت آموزش و پرورش شهرستان میناب دانشگاه هرمزگان

اسفندماه ۱۴۰۰ - بندرعباس

۳- بحث و نتیجه‌گیری

تربیت اساسی ترین و ضروری ترین و ابتدایی ترین نیاز بشر است. قرآن منشور تربیتی ملل اسلامی و سرشار از روش ها و منش های سازنده فردی و اجتماعی است. تفکر در آیات نورانی قرآن و عمل به قوانین دقیق آن سعادت را به ارمغان می آورد. تعلیم به تزکیه کمک می کند و تزکیه نیز مقدمه لازم برای پذیرش تعلیم است و هر دوی آنها تحت رهبری عقل، تفکر واراده آدمی انجام تربیت را تضمین می کند. در این مقاله سعی شد تا مبانی و اصول تعلیم و تربیت و همچنین تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت از دید قرآن بیان گردد. همچنین اشاره شد که مصداق هر یک در قرآن کدام است. هر یک از افرادی که با تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان سروکار دارند و بالاخص در جامعه اسلامی به این امر مبادرت می ورزند باید از مبانی و اصول آن آگاه باشند و مهمتر از آن با تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت نیز آشنایی داشته باشند چرا که یکی از شروط موفقیت در هر کاری آگاهی از تاریخ و سرگذشت آن می باشد و با الهام گرفتن از آن درک صحیحی از چالش ها و پیچ و خم های مسیر پیش رو داشته باشیم.

راهکار های پیشنهادی:

۱. در امر خطیر تعلیم و تربیت و در راستای دستیابی به اهداف والای حیات طیبه مطالعه مقالات و کتب مرتبط با سرگذشت تعلیم و تربیت را فراموش نکرده و مطابق با تاکیدات فراوان قرآن کریم از سرگذشت اقوام و اعمال درس بگیریم تا در آینده موفقتر عمل کنیم.
۲. فراهم آوردن زمینه پژوهش در حیطه تعلیم و تربیت به خصوص در باب فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی آن هم از منظر قرآن کریم چرا که جامعه ای که در پی پرورش قرآنی افراد می باشد باید مریبان آن از فلسفه تربیت نیز آگاهی کامل داشته باشند تا در مسیر حصول نتیجه بهتر نقش ایفا کنند.
۳. برگزاری کلاس های ضمن خدمت برای معلمان و مریبان دستگاه تعلیم و تربیت تا با اصول و مبانی تعلیم و تربیت قرآنی آشنا شوند.

منابع

- باقری، خسرو (۱۳۸۰). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد ۳. تهران: مدرسه.
- بهشتی، سعید (۱۳۹۰). کاوش هایی در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر مبنای شماری از دیدگاه های معرفت شناختی صدرالمتألهین. فصلنامه علمی-پژوهشی اندیشه نوین دینی. سال هفتم. شماره ۲۶. ۱۳۵-۱۴۷.
- تقوی نسب، سید نجمه و دیگران (۱۳۸۸). ضرورت نوآوری در روش های تربیت دینی از منظر مبانی علمی، دینی و فلسفی. دو فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی. سال چهارم. شماره ۹.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴). المفردات فی غریب القرآن. تهران: دفتر نشر کتاب.
- ساجدی، ابوالفضل (۱۳۸۳). زبان دین و قرآن، قم. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سیوطی، جلال الدین (۱۳۶۳). الاتقان فی علوم القرآن. ترجمه حائری قزوینی، مهدی. تهران: امیرکبیر.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۸۷). تعلیم و تربیت و مراحل آن. مشهد: به نشر.
- صالحی، اکبر و یاراحمدی، مصطفی (۱۳۸۷). تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبائی با تأکید بر هدف ها و روش های تربیتی. فصلنامه علمی-تخصصی تربیت اسلامی. سال سوم. شماره ۷. ۲۴-۴۰.
- گلی زواره، غلامرضا (۱۳۸۰). جرعه های جان بخش. چاپ سوم. قم: حضور.
- مشایخی، شهاب الدین (۱۳۸۱). اصول تربیت از دیدگاه اسلام. حوزه و دانشگاه ۳۲.
- مصباح، محمدتقی (۱۳۸۴). مجموعه آثار. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). آشنایی با قرآن. چاپ هشتم. جلد اول. قم: صدرا.